

Alfraganus universiteti talabasi

Jo`rayeva Zilola Mirobit qizi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD Raximjanov Masrur Nugmanovich

Annotatsiya: Mazkur maqolada adabiyot nazariyasining asosiy muammolaridan biri bo'lgan janr va shakl masalalari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Janr tushunchasining adabiy jarayondagi o'rnini, uning tarixiy shakllanishi va tur, janr hamda variatsiya darajalaridagi tasnifi yoritiladi. Shakl va mazmun o'rtasidagi munosabat masalasi formalizm, sotsiologik yondashuv hamda zamonaviy integrativ nazariya nuqtayi nazaridan izohlanadi. Roman janrining yetakchi mavqei, uning ichki turlari hamda Mixail Baxtinning dialogizm va polifoniya nazariyasi asosida talqini beriladi. Shuningdek, lirik janrlar doirasida g'azal janrining poetik xususiyatlari, lirik sub'ekt va lirik qahramon tushunchalari, syujet va fabula kategoriyalarining nazariy asoslari yoritiladi. Maqola adabiyotshunoslik talabalari, magistrantlar va tadqiqotchilar uchun nazariy-metodik ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Adabiyot nazariyasi, janr, shakl, mazmun, roman, g'azal, polifoniya, dialogizm, lirik sub'ekt, syujet, fabula, badiiy asar, poetika.

Kirish. Adabiyot nazariyasi adabiyotshunoslikning eng muhim bo'limlaridan biri bo'lib, u badiiy adabiyotning umumiy qonuniyatlarini, kategoriyalarini va tushunchalarini o'rganadi. Adabiyot nazariyasi savollarga javob beradi: adabiyot nima? Badiiy asar qanday qonunlar asosida quriladi? Janr va shakl nima? Uslub qanday shakllanadi? Bu savollar adabiyot nazariyasining asosiy ob'ektini tashkil etadi.

Janr tushunchasi adabiyot nazariyasining markaziy kategoriyalaridan biridir. Janr — tarixiy jihatdan shakllangan va ma'lum barqaror xususiyatlarga ega bo'lgan badiiy asarlar turi. Janr tushunchasi uchta asosiy darajada ko'rib chiqiladi: tur (epik, lirik, dramatik), janr (roman,

qissa, hikoya, g'azal, sonet va h.k.) va variatsiya (tarixiy roman, psixologik roman, jangovar roman va h.k.).

Janr — tarixiy rivojlanish jarayonida shakllangan, muayyan mavzu, kompozitsiya, uslub va badiiy vositalar majmuiga ega bo'lgan adabiy shakldir. Janr adabiy tajribaning umumlashgan modeli sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyot nazariyasida janr uch darajada o'rganiladi:

1. Adabiy tur (epik, lirik, dramatik),
2. Janr (roman, qissa, hikoya, tragediya, g'azal va boshqalar),
3. Janr variatsiyasi (tarixiy roman, psixologik roman, falsafiy g'azal va h.k.).

Zamonaviy adabiyotshunoslikda janr qat'iy va yopiq tizim emas, balki dinamik va ochiq estetik model sifatida talqin qilinadi.

Shakl va mazmun o'rtasidagi munosabat adabiyot nazariyasining doimiy munozara ob'ektidir. Formalistlar shakl ustivor deyishsa, sotsiologlar mazmuni birinchi o'ringa qo'yadi. Zamonaviy adabiyot nazariyasi esa shakl va mazmuni bir-biridan ajralmas birlik sifatida qaraydi: mazmun shakl orqali mavjud bo'ladi, shakl esa mazmun talabiga muvofiq o'zgaradi.

Asosiy qism. Roman janri adabiyot nazariyasida alohida e'tiborni talab qiladi. Roman — zamonaviy adabiyotning dominant janri hisoblanadi. Uning asosiy xususiyatlari quyidagilar: katta hajm, ko'p sonli personajlar, uzoq davom etadigan voqealar zanjiri, turli ijtimoiy qatlamlarning tasviri, psixologik chuqurlik. Roman janrining turli turlari mavjud: tarixiy roman, psixologik roman, ijtimoiy roman, fantastik roman, detektiv roman va boshqalar.

Baxtinning roman nazariyasi adabiyot nazariyasida muhim o'rin egallaydi. Mixail Baxtinning (1895-1975) ko'p ovozlilik (polifoniya) nazariyasiga ko'ra, romanda muallifning ovozi bilan bir qatorda boshqa ovozlilar ham tinglanadi. Baxtinin "dialogizm" kontseptsiyasiga ko'ra, so'z o'z mohiyatiga ko'ra dialogik tabiatga ega — u hamma vaqt boshqa so'zlarga, boshqa ovozlarga javob beradi. Bu nazariya Dostoyevskiy romanlarini tahlil qilishda ayniqsa samarali.

Lirik janrlar nazariyasida g'azal janrini alohida ko'rib chiqish lozim. G'azal aruz vaznida yozilib, radif-qofiya tizimiga ega. G'azalning asosiy tizilish elementi — bayt (ikki misra). G'azalning oxirgi bayti — maqta — unda shoir o'z taxallusi, hayotiy, falsafiy yoki lirik mulohazasini beradi. O'zbek g'azali o'z aruz va qofiya tizimi, bayt tuzilishi va lirik mavzular bilan fors g'azalidan farqli xususiyatlarga ega bo'ldi.

Lirik sub'ekt tushunchasi ham adabiyot nazariyasida muhim o'rin tutadi. Lirik sub'ekt — she'rning "men"i. U muallifning o'zi emas, balki muallif yaratgan badiiy obraz. Lirik sub'ekt orqali muallif o'z his-tuyg'ularini, dunyoqarashini, falsafiy-estetik pozitsiyasini ifodalaydi. Lirik qahramon esa lirik sub'ektning konkretlashtirilgan, hayotiy-psixologik xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi.

Syujet va fabula adabiyot nazariyasidagi muhim tushunchalar. Fabula — asardagi voqealarning xronologik tartibi. Syujet esa — yozuvchining asar matnida voqealarni qanday tartibda keltirishi. Rus formalistlari (Viktor Shklovskiy, Yuriy Tiniyanov) bu tushunchalarni tadqiqotga kiritib, ularning farqini ko'rsatdi. Zamonaviy adabiyot teoriyasida syujet va fabulaning o'zaro munosabati katta qiziqish uyg'otadi.

Xulosa

Adabiyot nazariyasi badiiy asarni chuqur va har tomonlama tahlil qilish uchun zarur bo'lgan kontseptual apparat va metodologiya bilan ta'minlaydi. Janr, shakl, uslub, syujet, kompozitsiya, lirik qahramon kabi kategoriyalar adabiy asarni ilmiy asosda o'rganishning muhim vositalariga aylanadi. O'zbek adabiyotshunosligida adabiyot nazariyasining rivojlanishi Abdurauf Fitrat zamonidanoq boshlangan va bugungi kunda ham davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baxtin M. So'z estetikasi. (Tarj.) — Toshkent: Fan, 1979.
2. Mirzayev H. Adabiy janrlar poetikasi. — Toshkent: Fan, 1993.
3. Shklovskiy V. San'at usul sifatida. (Tarj.) — Toshkent: Adabiyot va san'at, 1987.
4. Xolbekov M. Badiiy asar kompozitsiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1988.

